

ДАНОВА Н.М.

РОЛЬ АРХІЄПІСКОПА ІНОКЕНТІЯ (БОРИСОВА) У ВІДРОДЖЕННІ ПРАВОСЛАВНИХ СВЯТИНЬ КРИМУ

У даній статті розглянуто церковно-археологічну діяльність архієпископа Інокентія (Борисова), націлену на дослідження та відбудову християнських святинь Криму. Проаналізовано його внесок у вивчення та збереження пам'яток старожитностей на кримських землях.

Архієпископ Інокентій (Борисов) (1800-1857) залишив яскравий слід в історії як видатний церковний, науковий та громадський діяч. Він був доктором богослов'я, професором, кавалером російських і зарубіжних церковних орденів і одним із найвидатніших проповідників ХІХ ст. Архієпископ зарекомендував себе палким прихильником історичної науки. До кола його наукових інтересів входили церковна історія та археологія. Інокентій організував пошуки християнських старожитностей Криму з метою їх реконструкції та відродження православ'я на цих землях. Церковно-історична діяльність архієрея є складовою частиною наукового доробку духовенства Південної України ХІХ ст.

Діяльність Інокентія розглядалася, здебільшого, в дореволюційній історіографії. Його біографії торкалися російські історики церкви: М.Барсов, Т.Буткевич, М.Востоков, А.Лебединцев, С.Петровський та інші [1]. Спираючись на багату епістолярну спадщину архієпископа, документи та спогади про нього сучасників, вони висвітлили основні віхи його багатого життєвого шляху. Основну увагу дослідники приділили науково-богословській та освітянській діяльності Інокентія і досить епізодично розглянули церковно-археологічну роботу з відновлення християнських пам'яток Криму. В 1901 р. була видана промова О.І.Маркевича, виголошена 15 грудня 1900 р. на засіданні Таврійської вченої комісії з приводу діяльності Інокентія в Криму [2]. Вона дає найбільш повну уяву про зазначений напрям роботи архієрея.

Серед сучасних дослідників наукової та духовної спадщини архієпископа варто відзначити І.Антонову, Ю.Бабінова, А.Непомнящого, В.Сухореброва та О.Федорчук, які розглядають різні аспекти його науково-релігійної діяльності [3]. Життєдіяльність Інокентія стала предметом дослідження й деяких церковнослужителів: митрополита Одеського і Ізмаїльського Агафангела, архімандрита Тіта (Бородіна), протоієрея О.Кравченка, архімандрита Серафима (Раковського) [4]. Проте проблема науково-духовної спадщини архієрея належним чином не вивчена, про що свідчить відсутність монографічного дослідження. Тож зазначена тема представляє науковий інтерес і є досить актуальною.

Мета публікації полягає у дослідженні внеску Інокентія (Борисова) у справі вивчення та відновлення християнських старожитностей Криму. Для цього розглядаються історико-археологічні дослідження, організовані архієпископом, робота з реконструкції давніх грецьких храмів і монастирів та відродження православ'я на кримських землях.

Одним із важливих напрямків наукової роботи Інокентія (Борисова) стало дослідження церковної історії та археології. Церковно-археологічна діяльність архієпископа найбільш активно проявилася в період з 1848 по 1857 рр., коли він очолював Херсонсько-Таврійську єпархію. Під час першого знайомства з єпархією архієпископа прикро вразив контраст між славним християнським минулим Криму і

сучасною занедбаністю храмів. Він звернувся до місцевого православного населення з пропозицією відбудувати стародавні православні святині спільними зусиллями [5, с.5-6]. Заручившись підтримкою православних жителів Криму та генерал-губернатора Новоросійського краю М.С.Воронцова, архієпископ надіслав до св. Синоду *“Затиску про відбудову стародавніх святих місць по горам Кримським”*, де виклав проект реконструкції християнських пам’яток і засоби його здійснення [6]. Ця робота планувалася без будь-якої державної дотації, що мало сприяти зростанню авторитету православ’я, передусім в очах іновірців і, можливо, зближенню кримських мусульман із християнами. Збереження пам’яток старовини від остаточної руйнації архієпископ вважав почесною справою для кожної освіченої людини. Подорожуючим кримськими горами приємно було б замість руїн, які наводять лише смуток і розчарування, знайти обитель для відпочинку душі та тіла [7, с.35].

Отримавши дозвіл від св. Синоду, Інокентій організував археологічні роботи в Криму, націлені на пошуки і відновлення давніх християнських святинь і створення там самостійної митрополії, так званого *“Російського Афону”*.

Епістолярна спадщина Інокентія показує налагоджену ним організацію процесу відбудови християнських святинь Криму. Архієпископ призначав на службу до Сімферополя, Севастополя та Ялти випускників Київської духовної академії, які ставали його помічниками у цій нелегкій справі. Так, у 1848 р. настоятелем Севастопольської Петропавлівської церкви і благочинним Севастопольського церковного округу призначено протоієрея А.Лебединцева. Одночасно він став довіреною особою архієпископа Інокентія у питанні вивчення і реконструкції християнських пам’яток Херсонеса й Інкермана, будівництва нових храмів і монастирів. У своїх листах до архієпископа він повідомляв про археологічні розкопки старовинних християнських храмів у Херсонесі та про віднайдені там реліквії, які мають історико-археологічне значення. В свою чергу Інокентій просив його залучати всіх, кого можливо, до процесу відновлення святинь Херсонесу. Особливу надію він покладав на співпрацю з генерал-майором Захаром Андрійовичем Аркасом, який мав досвід археологічних розкопок. У даній ситуації важливого значення набували досвід і акуратність під час розкопок, що давало можливість відновити первісний вигляд церкви [8, с.57-58]. Про сумлінне ставлення протоієрея Лебединцева до відбудови священних руїн Херсонеса та Інкермана свідчить оголошення йому архіпастирської подяки (1851 р.) [9, арк.7].

Завдяки клопотанням Інокентія були відновлені деякі монастирі, скити, храми та церкви в Криму. Згідно з розпорядженням св. Синоду першою мала бути відбудована стародавня грецька святиня - Бахчисарайський Успенський скит. У подальшому планувалося відродження церкви св. Анастасії біля Качі-Кальон, церкви на території Херсонеса, яка вважалася місцем хрещення кн. Володимира, джерела Савлу-Су, де збереглась пам’ять про святих Косму і Даміана, середньовічного Георгієвського монастиря між Севастополем і Балаклавою, церкви св. Матфея біля генуезької фортеці в Судаку [10, с.126]. У серпні 1850 р. Інокентій особисто оглянув святі місця Криму. Його шлях пролягав по гористій, порослій лісом місцевості, який Владика подолав пішки. Ледве помітними стежками дійшов він до джерела Косьми і Даміана, яке знаходилось у верхів’ї Альми, джерела св. Анастасії на р.Кача, оглянув руїни Інкермана та Херсонеса біля Севастополя.

15 серпня 1850 р. архієпископ взяв участь в урочистому відкритті Успенського скиту, куди прибуло духовенство з усього Криму [11, с.45, 47]. Скит повинен був об’єднати навколо себе кіновії і стати прообразом Афону на кримській землі. План

його розбудови архієпископ склав ще у 1848 р. Він посприяв, щоб для потреб скиту були відведені земельні угіддя, які пожертвували йому місто Бахчисарай та деякі приватні особи. З ініціативи Інокентія архімандритом відновленого монастиря став Полікарп (Радкевич), якого він відкликав із Києво-Печерської лаври. Полікарп отримав освіту у Київській духовній академії, служив у духовно-навчальному відомстві, потім тривалий час очолював Російську місію в Афінах, багато подорожував святими місцями Сходу. Він був відомий своїм благочестивим життям, яке стало запорукою його мудрого управління скитом [12, с.8]. Інокентій дуже цінував архімандрита і завжди висловлювався про нього з особливою теплотою. Життя скитників було дуже тяжким і архієпископ дякував Бога, що той послав йому Полікарпа, який, живучи у кам'яній холодній скелі, всіляко підтримував і наставляв інших іноків [13, с.685].

У Успенському скиті та в кіновіях проживали приблизно по 9 монахів і 20 послушників. Враховуючи те, що кількість православних на кримських землях була незначною, дозволялося проживання в кіновіях поряд з монахами й представниками чорного духовенства. Білому духовенству, яке мало свої сім'ї, було б важко жити в диких, необжитих місцях і відбудовувати церкви. Тим паче, що засоби для життя іноків добували власною працею та через пожертви віруючих. Але пожертви та підношення не могли забезпечити життя у кіновіях і після освячення більшість із них була взята на державне утримання [14, с.103].

Інокентій вимагав від своїх підлеглих детального звіту про стан справ на місцях. Про це свідчать численні листи монахів і священнослужителів, надіслані архієпископу з Криму. Монах Володимир писав із Севастополя (1851 р.) про хід робіт з відновлення християнських храмів. Він детально описував здійснену роботу з відновлення Кіновійської стіни, воріт для в'їзду до церковного двору та каплиці з дерев'яним визолоченим хрестом [15, арк.18-19].

Постійним респондентом, який впродовж 1852 р. доповідав архієрею про стан відбудови руїн Херсонеса, був ієромонах Василь. Його листи містили повну інформацію про події, які відбувались у Херсонесі, в тому числі про освячення невеликої церкви в ім'я князя Володимира. Воно відбулося 28 лютого 1853 р. у присутності архімандрита Полікарпа, протоієрея Арсенія Лебединцева, воєнного губернатора Севастополя віце-адмірала Юрьєва, генерала З.А.Аркаса та інших осіб. Ця подія викликала широкий резонанс у суспільстві. Ієромонах відзначив пожертви, зроблені на користь церкви. Одеський купець Посохов пожертвував образ Успіння Божої Матері в позолоченій ризі. Лейтенант Петро Онуфрійович Липський написав на полотні ікону св. князя Володимира в латах і кольчугі, опис яких він знайшов у місцевій бібліотеці. Інший лейтенант - Михайло Сергійович Шемський, оздобив цей образ мозаїкою. У благоустрої церкви взяли участь полковник Війська Донського Андрій Дмитрович Юдін із чинами свого полку, підполковник Війська Донського Микола Степанович Петровський, севастопольський купець Єфим Тимофійович Кашин, дійсний статський радник Денченко та багато інших [16, арк.129-130, 231, 470-471].

Завдяки клопотанням Інокентія в Херсонесі відкрито музей християнських старожитностей, віднайдених там під час розкопок.

У 1852 р. відновлено Інкерманську кіновію, де відкрито храм св. Климента. Проте в цілому робота з відродження кримських святинь була довгою і копіткою, розрахованою на десятиліття. Інокентій наполегливо клопотався про виділення Таврії в окрему єпархію, але натомість в 1853 р. йому виділена лише штатна одиниця вікарія, яким призначено настоятеля Бахчисарайського Успенського скиту архімандрита Полікарпа. Він отримав сан єпископа і був переведений до Одеси.

У 1849-1853 рр. Інокентій неодноразово відвідував Крим, щоб мати власне враження про стан християнських святинь. У супроводі О.Г.Завадовського він оглянув стародавні церкви Феодосійського повіту. Архієпископ звелів, щоб при кожній церкві вівся літопис, який відображав би її історію з початку заснування до теперішнього часу. Він відвідав Бахчисарайський Успенський скит і залишився задоволений змінами, які відбулися там завдяки невтомній праці іноків, турботам архіпастирів і пожертвам православних. Прощаючись із О.Г.Завадовським, архієрей попросив його надіслати опис релігійного стану Феодосійського повіту [17, с.17-23]. Подібні матеріали він збирав із усієї території Криму, щоб мати повну уяву про становище православ'я, віднайдені та уже відбудовані церкви.

У Відділі рукописів Російської національної бібліотеки зберігається лист, надісланий Інокентію невідомою особою, який містить матеріали про релігійну ситуацію, що склалася у Перекопському повіті. Автор зазначив, що дану роботу він виконав на замовлення архієпископа, коли той перебував у Феодосійському повіті.

Перекопський повіт, за словами респондента, залишався диким і пустинним, а проживали там, в основному, татари. Поблизу Перекопа християнське населення було лише в маєтку князя-намісника загальною чисельністю 80 осіб чоловічої статі. В татарських селищах колишні православні жителі в силу різних обставин відійшли від церкви. У повіті немає жодної церкви, жодного місця, освяченого перебуванням християн в період їх переслідування, як це має місце у Феодосійському повіті. Майже на кордоні з ним, у 80 верстах від Перекопу є села, де проживає значна кількість християн - до 800 осіб. Це маєтки поміщиків: Булгакова, Толстого, Мошкалової, Махновського, Петренка та державне поселення Владиславка. Ці населені пункти розташовані недалеко один від одного, на відстані 18-20 верст. Проте відстань до найближчої церкви чи до міста сягає від 60 до 100 верст. Тому в Перекопському повіті є нагальна необхідність влаштування хоча б невеликого храму, але на це бракує коштів. Автор сподівався, що Інокентій допоможе вирішити це питання, залучивши поселян та поміщиків до жертв на користь храму. Він виявив готовність прийняти від архієпископа доручення на облаштування майбутньої церкви [18, арк.24-32].

26 листопада 1853 р. священник Данііл Діаковський повідомляв Інокентію про тривожну ситуацію, яка склалася у парафії Вірмено-Базарської церкви, де у караїмів і вірменів слугами були православні християни. Вони їх добре годують, одягають, роблять їм невеличкі подарунки, але не дозволяють спілкуватися з іншими православними, здійснювати православні обряди, тримати ікони і відвідувати церкву. Поступово ці слуги починають відходити від православ'я. Священник хотів поспілкуватися з ними з метою навернення до православної церкви, але це не мало особливого успіху. Караїмські слуги володіли вже краще татарською мовою ніж російською і мало його розуміли [19, арк.486-487].

Становище православної церкви в Криму викликало стурбованість архієпископа. Він присвятив цьому питанню один із листів до великого князя Костянтина Миколайовича, з яким підтримував добрі стосунки і постійно листувався. Інокентій писав, що переможені російськими військами татари користуються значно більшими правами, ніж російські поселенці: вони звільнені від рекрутської повинності і кріпацтва, не платять податків. Православна церква є панівною лише формально, фактично ж іновірці мають більше прав, що принижує православ'я і шкодить його авторитету.

Інокентій намагався всіляко зацікавити князя проблемою відродження православного життя на Кримських землях. Він писав йому про Успенський скит,

повідомляв про своє клопотання на передачу святих руїн Херсонеса та Інкермана із морського відомства в єпархіальне, щоб улаштувати там кіновії для іноків відповідно в ім'я кн. Володимира та святих Климента і Мартина. Архієпископ планував відбудувати церкву, де вірогідно приймав хрещення кн. Володимир [20, с.190-191, 370]. Судячи з відповіді, Костянтин Миколайович зацікавився надісланими йому матеріалами і висловив бажання взяти участь у відновленні кримських обителей і навіть відвідати їх, щоб помолитися на святих місцях. Попросив Інокентія надати йому більш детальну інформацію про стосунки між православними і мусульманами та повідомити про необхідні законодавчі зміни й адміністративні розпорядження для вирішення цього питання [21, арк.168-170].

У 1854 р. Інокентій прибув до Севастополя, де відбулася закладка храму св. Володимира і виголосив промову, яка вразила всіх присутніх. Він звернув увагу на невідповідність російських військ до зустрічі з неприятелем у Криму. В подальшому він уважно слідкував за ходом воєнних дій на кримських землях, маючи власного кореспондента у Севастополі в особі протоієрея А.Лебединцева.

Восени, коли війська противника зосередилися на Кримському півострові, Інокентій без супроводу прибув до Сімферополя, де здійснив молебні, а потім - до Севастополя, де головним об'єктом його уваги були переважно госпіталі, духовенство і сестри милосердя, які там працювали.

До Севастополя Інокентій привіз чудотворну ікону Касперівської Божої Матері, але далі північної сторони міста вона не дійшла, оскільки командуючий сухопутними і військовими силами в Криму князь Меншиков заявив, що обійдеться і без допомоги Цариці Небесної. Архієпископ був переконаний, що причиною поразки в Кримській війні стали не лише слабкість і невідповідність російської армії, але й бездуховність вищих чиновників. У проповідях періоду Кримської війни Владика відзначав доблесть, силу і мужність захисників Вітчизни і звертався до християн із словами підтримки і втіхи. В його *“Словах і промовах”*, виголошених під час богослужінь, звучав істинний патріотизм і віра, які наповнювали душі слухачів особливим світлом і вселяли в них упевненість [22, с.34-35].

Навіть під час війни Інокентій продовжував займатися науковою діяльністю. Він збирав матеріали для історичного опису священних старожитностей Криму, працював над програмою *“Церковного архіву”*, де планував помістити всі найбільш важливі письмові джерела з історії церкви і видати за власні кошти. Мріяв про окреме видання тих публікацій з *“Трудов Археологической Комиссии”*, що мали відношення до церковної історії.

Про науковий інтерес архієпископа до історії православ'я на кримських землях свідчать його праці, присвячені дослідженню Готфійської єпархії в Криму та появі там перших християнських просвітителів [23]. Матеріали і джерела для вивчення цієї проблеми він розшукував у різних монастирях і бібліотеках, у тому числі Петербурга, Ватикану та Відня. Архієпископ клопотався про пошуки матеріалів стосовно кримської ієрархії в патріаршому Константинопольському архіві. При новозведених і раніше діючих церквах архієпископ відкривав бібліотеки, для яких із Петербурга замовляв богословську та історичну літературу на російській і європейських мовах [24, с.79].

В період Кримської війни постраждало багато храмів у Севастополі, Євпаторії, Ак-Мечеті та інших місцях. Одні з них були зруйновані, інші - пограбовані. Постраждали й нові монастирі - Херсонський та Інкерманський. В Херсонесі був абсолютно зруйнований храм св. Володимира, освячений незадовго до початку війни. Необхідно було проаналізувати нанесені збитки і продовжити роботи з відновлення

церковних споруд. У грудні 1856 р. Владика писав М.Востокову про бажання реалізувати свої попередні археологічні плани, до яких долучились ще й нові [25, с.701-702]. Тому Інокентій 17 квітня 1857 р. розпочав свою чергову подорож до Криму, яка виявилась останньою. Він здійснив молебні в Ак-Мечеті, Євпаторії та Сімферополі, віддав розпорядження про впорядкування солдатських могил і розбудову каплиць на місці поховання захисників півострова. Востаннє Інокентій відвідав дорогий йому Бахчисарайський Успенський скит і Балаклавський Георгієвський монастир. Проте в цій поїздки він занедужав і змушений був повернутися до Одеси. Незважаючи на хворобу і значне погіршення здоров'я, архієпископ продовжував працювати до останніх днів свого життя. 26 травня 1857 р., в день Св. Трійці, перестало битися серце великого проповідника [26, с.82-108].

Таким чином, безпосередньою заслугою Інокентія було те, що він першим підняв питання про відбудову християнських святинь Криму. На відміну від свого попередника - архієпископа Херсонського і Таврійського Гавриїла (Розанова), він не лише вивчав пам'ятки церковної історії на кримських землях, але й організував археологічні розкопки стародавніх церковних споруд і їх відновлення. Завдяки клопотанням архієпископа розпочалася робота з реалізації його проекту створення "Російського Афону". Про це свідчить відбудова Бахчисарайського Успенського скиту, Херсонської та Інкерманської кіновій, церкви св. Володимира у Севастополі, реконструкція стародавньої церкви св. Іоана Предтечі у генуезькій фортеці та інших споруд. Церковно-археологічна діяльність Інокентія сприяла збереженню історичних пам'яток і відродженню християнства в Таврії. Кримська війна і брак часу не дозволили архієпископу реалізувати всі свої плани. Проте його послідовники продовжили розпочате. Утворення Таврійської єпархії (1859 р.), про яку мріяв архієрей, дало можливість здійснити подальшу розбудову церков і монастирів, що в свою чергу сприяло розвитку православ'я.

1. Барсов Н. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического: в 2 вып. / Н.Барсов. - Вып. I. - СПб.: Елеонский, 1884. - 150 с.; Буткевич Т. Иннокентий Борисов, бывший архиепископ Херсонский / Т.Буткевич. - СПб.: Тузов, 1887. - 419 с.; Востоков Н. Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический: биографический очерк / Н.Востоков // Русская старина. - 1878. - Т.21. - №2. - С.191-20; №4. - С.547-572; Т.23. - №11. - С.367-398; 1879. - Т.24. - №1-4. - С.651-708; Лебединцев А.Г. Воспоминания о преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом / А.Г.Лебединцев // Приб. к ХЕВ. - 1862. - Ч.5. - С.30-62; Петровский С., свящ. Семь Херсонских архиепископов / С.Петровский, священник. - Одесса: тип. Е.И.Фесенко, 1894. - 184 с.

2. Маркевич А.И. Несколько слов о деятельности в Тавриде Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического: речь, произнесенная на заседании Таврической ученой комиссии 15 декабря 1900 г. / А.И.Маркевич. - Симферополь: тип. Тавр. губ. управления, 1901. - 28 с.

3. Антонова И.А., Бабинов Ю.А. Слово об Иннокентии - архиепископе Херсонском и Таврическом / И.А.Антонова, Ю.А.Бабинов // Крымский архив. - Симферополь, 1994. - №1. - С.101-104; Бабинов Ю.А. Святитель Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический / Ю.А.Бабинов // Духовное наследие Крыма: материалы международной церковно-исторической конференции памяти преподобного Иоанна, епископа Готфского (пос. Паргений, 2006). - Симферополь, 2007. - С.111-132; Непомнящий А.А. Служители культа в развитии исторического краеведения Крыма. Историко-библиографический аспект / А.А.Непомнящий // Крымский архив. - 1999. - №5. - С.77-91; Непомнящий А.А. Роль духовных осіб у розвитку історичного краєзнавства в Криму (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.) / А.А.Непомнящий // Український історичний журнал. - 2003. - №4. - С.123-134; Федорчук О.О. Науково-релігійна діяльність Інокентія, архієпископа Херсонського і Таврійського / О.О.Федорчук // Наукові праці / Миколаївський державний гуманітарний університет ім. П.Могилі: науково-методичний журнал. - 2003. - Т.27. - Вип. 14. - С.21-24.

4. Агафангел (митр.). Святитель Иннокентий Херсонский и общество / Агафангел (митрополит Одесский и Измаильский) // Андреевский вестник. - 2005. - №11. - С.19-27; Житие святителя Иннокентия Херсонского / под ред. архимандрита Тита (Бородина). - Одесса: Свято-Архангело-Михайловский монастырь, 1997. - 55 с.; Кравченко А. Три дня архиепископа Херсонского и Таврического Иннокентия

- / А.Кравченко // Вечерняя Одесса. - 1992. - 20 ноября; *Серафим (Раковский), архим.* Патриотическая деятельность святителя Херсонского и Таврического Иннокентия (Борисова) в годы Крымской войны 1854-1856 гг. / Серафим (Раковский), архим // Андреевский вестник. - 2005. - №11. - С.28-36.
5. *Маркевич А.И.* Указ. соч.
6. *Иннокентий.* Записка о восстановлении древних святых мест по горам Крымским // Прибавления к ХЕВ. - 1861. - Ч.3. - С.177-190; *Иннокентий.* Записка о восстановлении древних святых мест по горам Крымским // Крымский архив. - Симферополь, 1994. - №1. - С.104-108.
7. *Сухоробров В.* Крымские архиереи XIX в. и их роль в развитии исторической науки / В.Сухоробров // Крымский контекст. - Симферополь: КАГН, 2001. - №8. - С.32-41.
8. Воспоминания о Преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом // Прибавление к ХЕВ. - 1862. - №1. - С.30-63.
9. Державний архів Одеської області, ф.37, оп.25, спр.553.
10. *Бабинов Ю.А.* Указ. соч.
11. Воспоминания о Преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом // Прибавление к ХЕВ. - 1862. - №1. - С.30-63.
12. *Маркевич А.И.* Указ. соч.
13. *Востоков Н.* Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический // Русская старина. - 1879. - Т.XXIV. - №1-4. - С.651-708.
14. *Антонова И.А., Бабинов Ю.А.* Указ. соч.
15. Відділ рукописів Російської Національної Бібліотеки (далі - ВР РНБ), ф.313, спр.37.
16. ВР РНБ, ф.313, спр. 37.
17. *Палимпсестов И.* Опровержение клеветы - ответ на статью об Иннокентии Херсонском в "Русской Старине". - СПб., 1889. - 27 с.
18. ВР РНБ, ф.313, спр.41.
19. ВР РНБ, ф.313, спр.37.
20. Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический. Письма, 1852 г. // Русская старина. - 1870. - Т.XXV. - С.189-204, 367-370.
21. ВР РНБ, ф.313, спр.37.
22. *Серафим (Раковский), архим.* Указ. соч.
23. *Иннокентий.* Записка о епархии Готской // Прибавление к ХЕВ. - 1862. - Ч.6. - С.168-187; *Иннокентий.* Насажение христианской веры в древнем Херсонесе // Прибавление к ХЕВ. - 1860. - Ч.1. - С.5-9; *Иннокентий.* Св. Иоанн, епископ Готфийский // Прибавление к ХЕВ. - 1862. - Ч.6. - С.163-167.
24. *Непомнящий А.А.* Служители культа в развитии исторического краеведения Крыма...
25. *Востоков Н.* Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический // Русская старина. - 1879. - Т.XXIV. - №1-4. - С.651-708.
26. О последней поездке в Крым и последних днях жизни, синодального члена, преосвященного Иннокентия, бывшего архиепископа Херсонского и Таврического // Прибавления к ХЕВ. - 1862. - №2. - С.81-108.

Дианова Н.Н. Роль архиепископа Иннокентия (Борисова) в возрождении православных святынь Крыма

В данной статье рассмотрена церковно-археологическую деятельность архиепископа Иннокентия (Борисова), нацеленную на исследования и возрождения христианских святынь Крыма. Проанализирован его вклад в изучение и сохранение памятников древности на крымских землях.

Dianova N.N. Role of archbishop Inokentiy (Borisov) in revival Orthodox relics of Crimea

In given article it is considered the church-archaeological activity of archbishop Innokentiy (Borisov) aimed at researches and revival of Christian relics of Crimea. Its contribution to studying and preservation of monuments of an antiquity on the Crimean earths is analyzed.